



Наталія Юсова

**ПИТАННЯ ЩОДО „СПІЛЬНОРУСЬКОСТІ”
КИЇВСЬКОЇ РУСИ У ДОРОБКУ
МИРОНА КОРДУБИ**

В українській історичній думці, як у підрадянській Україні, так і за її межами, в 20-х рр. ХХ ст. закріпилися основні положення концепції українського історичного процесу, що їх раніше сформулював М. Грушевський, зокрема - про Київську Русь як утвір лише українського народу і про особний етногенез українців від часу їх виділення з праслов'янської єдності¹. В українському інтелектуальному середовищі Галичини та в європейських країнах, де перебували українські емігранти, все більше утверджувалося почуття національної самосвідомості. Це, зокрема, засвідчили дискусії з тематики походження українського народу, що відбулися в кінці 20-х - на початку 30-х рр. ХХ ст. Причинком до цих дискусій стали конкретні публікації науковців, як деяких істориків зазначеного середовища, так і істориків в УСРР, які у своїх висновках опиралися на наукові студії з цілого комплексу гуманітарних дисциплін.

Одна з них початку 30-х рр. стала, певною мірою, продовженням наукових і публіцистичних дебатів ХІХ ст. між "южанами" й "северянами" з приводу киево-руської спадщини. За свідченням О. Пипіна, на тому етапі опоненти проявляли в полеміці нетерпимість, що "спостерігається навіть у "вчених" дослідженнях або відверто висловлюється в публіцистиці"². Зрозуміло, що на початку 30-х рр. ХХ ст. у результаті розгортання процесу українського модерного націотворення полеміка на подібну тематику набувала рис непримирності.

Спробуємо з'ясувати і відтворити реальні позиції дискутуючих сторін щодо спірних питань. Особливо важливим, на нашу думку, є з'ясування поглядів на зазначену проблему М. Кордуби, тоді - професора Варшавського університету. Його погляди, як виявилось, найбільш відповідали радянським концепціям, що були сформульовані

пізніше. Оскільки це питання не дістало в історіографії належного прояснення (при тому, що погляди М. Кордуби фактично виставляються як "одіозні", а він сам - "ренегатом" українського національного руху), то необхідність розглянути питання більш виважено є завданням, що випливає з позиції наукової об'єктивності.

У ґрунтовній монографії, що присвячена значному українському філологу С. Смалю-Стоцькому (одному з головних опонентів М. Кордуби), її автори стверджують, спираючись на одну із тогочасних статей С. Смалю-Стоцького³, що у дописі М. Кордуби "Найважливіший момент в історії України" (Львівський науковий вісник (далі - ЛНВ), 1930 р., № 6), який і спричинив дискусію, вчений відстоював тезу про те, що ніби в Київській Русі "відбувався процес об'єднання всіх східних слов'ян в одну культурно-національну цілісність", тобто, за виразом М. Кордуби, в одну "общеруську" націю⁴. Відразу ж внесемо певні суттєві уточнення. По-перше, в названій статті М. Кордуба нічого подібного не відстоював. По-друге, у своїй наступній коротенькій статті-відповіді опонентам, коли професор полемічно загострив питання і, дійсно, допустив (один раз за весь хід дискусії 1930-1931 рр.) вживання виразу про "культурно-національну цілість" все ж таки, ніде не зустрічимо вираз "общеруська нація" у відповідному контексті. В. Даниленко і О. Добржанський приєднуються до висновку О. Пріцака, який у своїх споминах писав наступне: "На жаль, дискусія велася в стилі догматичних спорів, без вияснення спільного знаменника (подання дефініції, що таке нація) і не переконала проф. Кордубу в тім, що його теза неправдива"⁶. Відштовхування зазначених авторів від цієї думки О. Пріцака приводить їх до помилкового твердження: "Якщо ж урахувати, що слово "нація" С. Смалю-Стоцький розумів у як найширшому тлумаченні, тобто як народ узагалі, то можна з упевненістю сказати, що він був ближчим до істини"⁷. Подібно до них висловлюється і В. Масненко, додаючи ще від себе, що М. Кордуба нібито, наполягав на "вузькій" інтерпретації нації "як спільноти, яка усвідомила потребу власного організованого політичного життя"⁸.

Головним питанням, яке викликало найбільшу гостроту в ході дискусії і надало їй політичного присмаку, було питання про "спільноруськість" Київської Русі. М. Кордуба відстоював позицію

існування давнього загальноруського періоду в історії трьох народів, "єдиної культурної сфери" і спільної державності. До процесу їх створення були, на його думку, причетні предки майбутніх східнослов'янських народів. Таким чином, вчений вважав спадщину Київської Русі спільним надбанням цих народів, які, отже, мають на неї однакове право. Відповідно, процес утворення української народності історик також відносив до більш пізніх часів. Саме ці погляди М. Кордуби і були підданні гострій критиці членами Празького товариства, саме вони були в центрі дискусії, і в цьому полягала сутність розходження позицій опонентів, а не в тому, що вони по-різному тлумачили поняття "нації"⁹ і, виходячи з цього, визначали початок етногенезу українського народу та добу його формування в "націю", тобто - "народність".

Безпосереднім поштовхом для виникнення і проведення дискусії 1930 - 1931 рр. став допис М. Кордуби під заголовком "Найважливіший момент в історії України". В дискусії взяло участь досить широке коло представників наукової інтелігенції, але започатковано її було на листопадових засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі, присвячених обговоренню названої статті М. Кордуби. В цілому і надалі основна полеміка в періодиці велася між М. Кордубою та членами зазначеного товариства, серед яких найбільш активними опонентами варшавського (на той час) професора були С. Смаль-Стоцький і К. Чехович.

М. Кордуба вказує, що "поводом до написання статті ... послугувало те, що національне питання саме тепер стало актуальним не тільки для політиків, але і для істориків"¹⁰. Нижче вчений пояснює: за два роки до появи його статті відбувся черговий Всесвітній конгрес істориків у м. Осло¹¹, на якому "це питання висунено на перше місце програми зїзду і цілий ряд учених та істориків занявся виясненням ролі, яку національність відігравала у всіх трьох великих добах, на котрі звичайно ділять історію людства, тоб-то в старинних, середновічних та новітніх часах". Враховуючи те, що в українській історичній науці до того часу, як вважає М. Кордуба, "ніхто не ставив питання, коли властиво і серед яких умов сформувалася українська нація", то він вирішив його поставити і, по змозі, на нього відповісти¹². Отже, історик долучився своєю статтею до актуальної тематики світової

історичної науки і вписав (зокрема і тим, що спровокував дискусію навколо питань етногенезу в українському науково-культурному середовищі) українську історичну думку в контекст світового історіографічного процесу.

На початку свого, популярного за характером, тезового допису дослідник ставить собі за мету з'ясувати, який з "моментів" української історії є найбільш важливим. Таким, на його думку, є той, "котрий спонукав населення теперішніх українських земель згуртуватися в окрему етнічну групу, котрий отже дав товчок до утворення окремої української нації"¹³. Бо без цього, як слушно зазначає вчений в іншій статті, "не заістнували би всі інші моменти"¹⁴. Цей момент наступив з відривом південно-західних руських територій від інших руських земель і об'єднанням їх в Литовській державі в другій половині XIV ст.¹⁵ Хоча спочатку "правні установи, суспільний лад, управа при співучасті визначніших місцевих людей, взагалі ціле життя, оставали майже без перемін по давньому", політичне відокремлення від решти руських (північно-східних) земель, до якого згодом долучилося й церковно-адміністративне, приводить до поступового відчуження двох частин колись "єдиної Русі". По обох боках кордону "витворюються окремі світогляди, окремі психіки". Всі ці фактори разом ведуть до того, що **"давня політично, церковно і культурно одноцільна єдина Русь"** (виділено нами - *Н. Ю.*) розколюється на дві окремі відмінні частини"¹⁶. При цьому, за М. Кордубою (і це його наступна теза), "населення українських і білоруських земель творить наразі одну спільну етнічну цілість"¹⁷. Втім, далі дослідник поєднує обидві тези: "Рішальним чинником в утворенні української і білоруської нації було загорнення в XIV ст. південно-західних руських земель Литвою і перенесення живучого в цих землях населення у нові політичні, церковні і культурні умовини", що дало "рішальний товчок до витворення окремої, спершу українсько-білоруської, потім української нації"¹⁸.

З приводу спільноруськості Київської Русі М. Кордуба висловив наступні тези. На думку вченого, відомі літописні племена східних слов'ян "представляли собою зав'язки окремих етнографічних груп" і "полишені самі по собі ... дорогою природної еволюції були-б

розвинулися у стільки-ж окремих слов'янських народностей". Зауважимо, що ця теза М. Кордуби не дає можливості вичленовувати серед літописних племен конкретних предків трьох східнослов'янських народів. Перешкодою названим процесам подальшої диференціації східних слов'ян в напрямі формування окремих народностей стало утворення Давньоруської держави, яка об'єднала ці племена "у один спільний, політичний організм, перепинила їхній розвій в напрямі етнічного відокремлення". Другим важливим фактором (в комбінації з першим) стало "поширення християнства з його централістською організацією церковною ... та введення староболгарської мови, як загально-літературної", що "скувало всі отсі племена ще сильніше до купи". Далі М. Кордуба подає головне власне тезове узагальнення "спільноруськості" в добу Київської Русі: "Спільна держава, спільна віра і спільна літературна мова стають могутніми підвалинами, на котрих розбудовується **одна, спільна, загально-руська, коли не нація у повному значінню сього слова, так скажім, культурна сфера** (виділено нами - *Н. Ю.*)". Принагідно зазначимо, що застереження вченого про існування саме спільної культурної сфери, а не нації, обґрунтовується ним у великій статті-відповіді опонентам, яка вийшла в 1931 р., і не є, як для нього, випадковим¹⁹.

У період удільної роздробленості, що його М. Кордуба розпочинає з часів після смерті Ярослава Мудрого, політична єдність продовжує зберігатися через династичну спільність князів окремих земель. До того ж, "часті переміни князів, їх мандрівки здебільша разом з дружинами з одного княжого стола на другий, не дають розвинути місцевим партикуляризмам". Єдина "спільноруська культурна сфера" продовжує існувати і надалі, тим більше, що два інших об'єднуючих чинника - церковна організація і літературна мова - "остають даліше в повній силі"²⁰.

За логікою М. Кордуби, тенденція до розвитку процесу утворення окремих східнослов'янських народностей намічається зі створенням з середини XII ст. нових політичних осередків - в Галичі та у Володимирі над Клязьмою. Причому, "галицький осередок двічі доходив до об'єднання кругом себе цілої території, заселеної сею етнографічною масою, котрої потомки утворили опісля українську націю". Ці спроби історик відносить

до межі XII-XIII ст. (за князювання Романа Мстиславича) та до 40-х рр. XIII ст. за князя Данила Галицького. Але ці спроби не увінчалися успіхом, і процес об'єднання українських земель в єдине політичне ціле, що, за міркуванням М. Кордуби, є важливою підвалиною для утворення окремої народності, тоді був перерваний²¹. Тобто, впродовж наступних століть, аж приблизно до князювання Вітовта, предки українців (власне разом із предками білорусів) склали лише "етнографічну масу".

Окрім Литовського князівства, експансію в Східній Європі розпочала (але з запізненням) Московська держава. В цьому місці М. Кордуба висловлює ще одну не прийнятну для празьких опонентів тезу. А саме: "коли б Литва за Гедимина й Ольгерда не була захопила південно-західної Русі, зробила би це за кількадесят літ пізніше Московщина. Тоді відбудувалася б давня Русь, вернулась-би колишня політична єдність, утрималася би суцільна організація церкви, остала би культурна спільність ... Не було би трьох руських народностей, тільки одна"²². Не слід думати, виходячи з останньої тези М. Кордуби, що він дотримувався думки про існування єдиної руської народності ("нації"). Реконструкція його думки, на наш погляд, має бути така: давня руська спільність довгий час існувала як єдина культурна сфера, але об'єднання всіх давньоруських земель Москвою, що могло статися, призвело би до відродження спільноруських процесів і, врешті, до утворення такої народності. В наступній своїй статті, яка вийшла у львівській газеті "Діло" в грудні 1930 р., вчений стверджує, що вже за часів Київської Русі йшов процес складання спільноруської "культурно-національної цілості", але, всеж-таки, не "нації"²³. Думка М. Кордуби про східнослов'янську "культурно-національну цілість", яка створювалася в давній Русі, нагадує сучасне положення деяких вітчизняних дослідників, згідно якого існувала або знаходилася в процесі створення "давньоруська етнокультурна спільність"²⁴. Якби-то не було, міркування М. Кордуби створювали теоретичне підґрунття для виникнення пізніше радянської концепції про давньоруську народність. В цьому відношенні вчений справив вплив, приміром, на того ж К. Гуслистого, який в повоєнний час займався проблемою давньоруської народності в контексті планового інститутського (в Інституті історії України АН УРСР) дослідження питання походження української народності²⁵. Зазначимо, що К. Гус-

лиший вірно розумів М. Кордубу в тому, що той не визнавав існування етнічної єдності давньоруської спільноти²⁶. Однак, очевидно, що М. Кордуба висловлювався майже тотожно до відомих положень, що були сформульовані радянськими істориками наприкінці 30-х рр., про Київську Русь як "спільну колицку" або "спільний початковий період історії" трьох майбутніх східнослов'янських народів.

Зрозуміло, що в короткій популярній статті не було можливості все обґрунтувати відразу. Історик сам зазначав пізніше, що він подав у "Найважливішому моменті ..." лише "загальні зариси теорії про повстання української народності"²⁷. І, це, на жаль, зроблено ним було "в надто фрагментарній та згущеній, а через те дещо неясній формі"²⁸. Тому опоненти М. Кордуби, які завідомо були налаштовані тенденційно, трактували всі ці неясності, як їм заманеться. У наступних своїх статтях вчений, відповідаючи на закиди опонентів, уточнював деякі моменти, давав додаткову аргументацію своїм тезам тощо. Так, наприклад, у першій з цих статей-відповідей - "Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Фільологічному Товариству в Празі)", вчений позитивно оцінює "політичне і культурне об'єднання" східних слов'ян, яке сталося в Київській Русі, підкреслюючи, що "східне словянство не роздробилося на стільки окремих народів, скільки було племен"²⁹. На доказ того, що терміни "Русь", "Русская земля", "русини" застосовувалися як самоназви на півночі - в Новгороді, Смоленську тощо - в XII-XIII ст., М. Кордуба наводить свідчення із писемних джерел³⁰. Важливо звернути увагу на те, що у названій статті історик порівнює Київську державу з державою франкських королів Піпіна Малого і Карла Великого; подібно до того, як пізніше це повсякчас робили радянські історики, посилаючись на К. Маркса: "...як держава Піпіна Малого, Карла Великого не була ані французською, ані німецькою тільки франконською", так і Київська держава "була ані українською, ані, очевидно, великоруською, тільки руською"³¹. Останній вираз нагадує класичне положення радянського академіка Б. Грекова про місце Київської держави в історії східних слов'ян: "...історія Київської держави - це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великої Росії"³².

Противники М. Кордуби провели з приводу його концепції українського етногенезу дискусію, яка відбулася на двох засіданнях в листопаді 1930 р. в стінах Українського історично-філологічного товариства в Празі. Припускаємо, що одним із каталізаторів цього обговорення стала активізація "общерусів" в Празі які, незадовго перед цим zorganizували "Товариство малоросів і білорусів", що ставило собі за мету пропаганду "спільнонаціональної єдності трьох руських народів"³³.

Ініціатором обговорення статті М. Кордуби, згідно переднього слова голови Празького товариства Д. Антоновича, був С. Смаль-Стоцький³⁴. Свій реферат останній побудував на спростуванні трьох головних тез М. Кордуби, а саме: про литовський фактор як "рішальний поштовх" у формуванні української "нації"; про існування "загально-руської культурної сфери" в добу Київської Русі і дещо пізніше; про можливість формування "єдиної руської нації" у випадку захоплення не Литвою, а Москвою південно-руських земель³⁵. Однак, академік розпочинає своє спростування з другої тези. Власне, це є домінуючою темою в рефераті, бо займає 4/5 обсягу. Отже, саме спростування "спільноруськості" є головним завданням філолога, і не випадково, бо ця ж тема присутня в багатьох його спеціалізованих фахових працях. З доповіді С. Смаль-Стоцького стає очевидним, в чому полягає сутність розходжень позицій опонентів: в прийнятті або не прийнятті концепції "спільноруськості" Київської Русі.

Для С. Смаль-Стоцького Київська Русь була державою не спільноруською, а українською. Він підкреслює, що Київська держава об'єднала полян, деревлян, сіверян, волинян, тиверців і уличів "в один спільний політичний, а також в один етнічний, культурний і економічний організм ... в одну націю в теперешньому того слова значінню". Передумови для цього, за академіком, визрівали "яких 400 літ"³⁶. Інші племена східних слов'ян були згодом завойовані Київською Руссю, тобто українцями, і дуже коротка політична "єдність" за Володимира Святого ще не означає етнічної, культурної і економічної єдності. Ярослав Мудрий зберіг вже тільки частину тієї "політичної єдності", а після його смерті вже і того не було. С. Смаль-Стоцький далі категорично відкидає всіляку можливість того, що землі, які ввійшли до складу Київської держави,

"пройнялися одним національним духом, свідомістю спільних інтересів"³⁷. Філолог проводить різку антитезу між інтересами північних та південих земель. Між ними "з історії найдавніших часів" була "нелюбов - щоб не сказати ненависть", що "особливо різко і криваво зазначалося вже в 12 в." На півночі, за С. Смаль-Стоцьким, жили не "русичі" або "русини", а "руські", тобто, ті, що належали Русі. Вони "не почували жадної єдності з Київською Руссю". Навпаки, в останній "між найближчими і вже здавна об'єднаними племенами витворилася справді тісна і повна єдність ... почуття спільних інтересів". Це почуття єдності зберігається і в період роздробленості, бо князі окремих південно-руських земель "завсіди ... уважали себе союзними князями великого князя київського". Ось це і була, згідно твердження С. Смаль-Стоцького, "Русь і руська земля". Тут і витворилося протягом кількох століть спільне політичне, духовне і культурне життя, витворилася "українська нація" з почуттям спільності і єдності. Далі вчений подає своє розуміння поняття народ - "це не тільки таке населення землі, що прикупі живе, але що і разом, спільно діє, має спільну мову і спільну долю"³⁸.

У статті-відповіді опонентам М. Кордуба легко спростовує першу тезу С. Смаль-Стоцького про те, ніби Київська держава об'єднала спочатку полян, древлян, сіверян, волинян, тиверців і уличів, а потім завоювала інші східно-слов'янські племена. Джерела свідчать, що експансія Києва йшла спочатку якраз на північ, а потім вже на захід і М. Кордуба коротко показує це. Політична єдність, згідно його твердження зберігалася у Києва з північноруськими (окрім Полоцька) землями довше, ніж з південними. Саме Переяславщина, Чернігівщина, Волинь і Галичина "відокремлюються від київського князівства вже зараз по смерті Ярослава Мудрого", в той час як "Новгород належав до київського наділу" до 1132 р. Тому твердження С. Смаль-Стоцького про те, що "південна Русь була політично об'єднана з Київом вде дуже рано і зіставала в тім об'єднанні довго, а північна щой-то пізніше і коротко, - зазначає далі М. Кордуба, - противиться відомим історичним фактам, бо в дійсності було зовсім навпаки"³⁹.

Спростовує М. Кордуба і другу тезу С. Смаль-Стоцького - про споконвічний антогонізм між півднем і північчю. На користь такого протиставлення не має жодного історичного факту. "Навпаки, - наго-

лошує М. Кордуба, - в часах, коли вже починають формуватися два нові політичні осередки ... галицька держава вяжеться тісним союзом з Суздальщиною, щоби спільними силами розторозити до решти старий осередок Київ"⁴⁰.

Не витримує критики зі сторони фахівця і третя теза С. Смаль-Стоцького про "тісну політичну єдність" і "почуття інтересів" між землями південної Русі. Саме "брак етнічної солідарності" як на півдні, так і на півночі не дозволив М. Кордубі в "Найважливішому моменті ..." визнати "існування якоїсь спільної руської нації", і тому він тодішню Русь називає лише "культурною сферою". Коли С. Смаль-Стоцький відмовляє в "політичній єдності" між "київською Руссю" і північчю, він посилаються на В. Ключевського, але ж той, як нагадує М. Кордуба, заперечував цю єдність і на півдні. Він наголошує, що під політичною єдністю мав на увазі династичне об'єднання⁴¹.

Не має підстав, як показує М. Кордуба, і твердження С. Смаль-Стоцького про те, що Руссю називалися лише полудневі землі, що лише мешканці цих земель називали себе "русинами" або "русичами"⁴². В кількох своїх статтях історик наводить джерельні свідчення про те, що в XII і XIII ст., приміром, новгородці і смоленці постійно і виразно називають себе русинами, а свою землю Русию⁴³. Взагалі М. Кордубу дивує, чому С. Смаль-Стоцький та інші опоненти ігнорують історію Новгород, Полоцька, Смоленська, а зосереджуються лише на історії Московщини, яка дуже пізно виходить на політичну арену. М. Кордуба під загально-руською культурною сферою мав на увазі всі ці землі разом з південними і північно-східними. А якщо обмежуватися лише протиставленням півдня і півночі, то висновки, зроблені з позицій такого тенденційного обмеження, як слушно зауважує історик, мусять бути хибними⁴⁴.

Критикуючи інші складові частини тези М. Кордуби про спільноруськість, С. Смаль-Стоцький категорично заперечує церковну єдність (зокрема, "централістську організацію церкви") і існування "спільноруської літературної мови". В першому випадку не наводиться жодного аргумента, окрім того, що в Київській Русі "відносини церкви до князя і до народу мали зовсім інший характер ніж в Московщині", бо ж в останній церква пішла "зовсім на услуги царів і їх політики". Тут С. Смаль-Стоцький сам себе заперечує, бо нижче зазначає, що

"переносити такі відносини (тобто часів Московського царства - *Н.Ю.*) на часи київської Русі ніяк не можна"⁴⁵. Яке ж це має відношення до об'єднаної ролі церкви в давньоруську добу як чинника спільноруських процесів, з викладу С. Смаль-Стоцького не зрозуміло. Однак, М. Кордуба все ж таки намагається роз'яснити це питання академіку, спираючись на дослідження видатного церковного історика В. Голубинського⁴⁶. В другому випадку - в питанні про відсутність спільної літературної мови - С. Смаль-Стоцький без аргументів стверджує, що давня літературна мова у Київській Русі була за вимовою українська і, що не праві російські вчені, які привласнюють російській мові цей давній період⁴⁷. Звичайно, подібні аргументи аж ніяк не могли переконати М. Кордубу. Він лише вказує С. Смаль-Стоцькому, що "ріжниць у виговорі стрічаються і тепер мабуть чи не у всіх літературних мовах, не порушуючи через це єдності даної мови"⁴⁸.

Зрозуміло, що відкинувши тези М. Кордуби про спільноруськість давньої доби, стверджуючи існування українського народу як "нації в теперешньому тому слова значінню", С. Смаль-Стоцький відповідно відкидає і дві інші тези М. Кордуби⁴⁹. З приводу третьої тези історика про те, що в разі захоплення Московщиною південно-західних земель Русі склалася би одна руська "нація", академік відказує, що це таки сталося, щоправда "трохи пізніше", але нічого з того не вийшло⁵⁰. На це твердження М. Кордуба у своїй відповіді детально роз'яснює, яке велике значення мав в цьому відношенні час, що залишався до дійсного захоплення Росією українських земель, для кристалізації і зміцнення української нації⁵¹. Вчений також бере собі на допомогу зауваження іншого свого опонента С. Наріжного, який 11 листопада 1931 р. виступав на дискусії другим доповідачем, про те, що в разі перемоги Росії в світовій війні не було б "ніякої іреденти, ніякого українського сепаратизму ... а з новою силою розвинувся б чисто російський патріотизм"⁵². "А щож тоді говорити про XIV вік!" - зауважує М. Кордуба⁵³.

С. Смаль-Стоцький в кінці свого реферату занотовує, що в Київській Русі був "глибокий корінь української нації". Це начебто вказує на те, що української "нації" тоді все ж таки ще не було Але в цьому ж місці він знову повторює приблизно те, що казав на початку доповіді: Київська Русь витворила "з етнографічної маси давніх Полян,

Деревлян, Сіверян, Волинян, Тиверців і Угличів суцільну націю з почуттям спільности народних інтересів, спільности долі і недолі і почуттям потреби боротися спільно за ліпшу долю, "за руську землю"⁵⁴.

Очевидно, що С. Смаль-Стоцький не піддає сумніву поняття "нації" як воно використано у М. Кордуби. Академік використовує його в аналогічному розумінні, і тут ніяких розходжень не має. Вони обоє розуміють націю в найширшому розумінні - як народ, етнічність, національність тощо. До того ж, С. Смаль-Стоцький постійно підкреслює, що розуміє "українську націю" часів Київської Русі в сучасному значенні "того слова". Отже, в цьому відношенні академік аж ніяк не був "ближчим до істини", ніж М. Кордуба, як про це чомусь "з упевненістю" наголошують В. Даниленко і В.Добржанський⁵⁵. Саме інші опоненти М. Кордуби, які виступали під час обговорення його статті в Празькому товаристві, зокрема, С. Наріжний та М.Славинський, поділяли усталену в науці думку, що "національність" або "нація" є витвором новітніх часів, хоча в ході свого викладу фактично заперечували це. Так, наприклад, С. Наріжний зауважує, що в "середньовіччї й на початку нових віків єдність національна замінялася спільністю на іншому ґрунті" - етнічному, релігійному, державному - "моменту ж національного, як його знаємо сьогодні ми, тоді не існувало"⁵⁶. Тому для С. Наріжного не зрозуміло, "про яку націю, в якому її розумінні" пише М. Кордуба в "Найважливішому моменті ...", а, отже, той "вносить у виклад значну неясність, що повстає з відсутності певної дефініції й з можливости перенесення наших сучасних понять до минушини, коли їх ще не було"⁵⁷. Чомусь С. Наріжний не критикує за це головного доповідача - С. Смаль-Стоцького. Суперечучи сам собі і йдучи на зустріч поглядам академіка, С. Наріжний допускає: "коли вважати проявом національності почуття певної спільности й патріотичну любов, то свідомість її треба признати нашим людям ще в часах старої Київської держави"⁵⁸. Логічніше, якби науковець використав словосполучення "етнічне почуття", бо ж він сам перед цим зауважує про можливість існування етнічної спільности в домодерну добу. Однак далі він визнає існування лише політичної і культурної спільности "наших людей" в давньоруську добу, що знову створює протиріччя. В кінці свого реферату, коли С. Наріжний дійшов до критики книги

С. Томашівського "Українська історія", він вже без застережень зазначає, що "стара Київська держава" була "першою національною українською державою"⁵⁹ (у С. Томашівського такою державою була Галицько-Волинська). Тобто, С. Наріжний фактично визнає, подібно до С. Смаль-Стоцького, існування "української нації" в давньоруську добу, інакше він мав би послідовно відмовлятися від терміну "національний" в застосуванні до історії домодерних суспільств.

Відомий політичний діяч і філолог М. Славинський, який виступав третім (після С. Смаль-Стоцького і С. Наріжного), теж вважає, що "нація - явище нової, коли не новітньої історії". Далі він дає основні ознаки модерної нації, але без застережень чомусь екстраполює їх до часів Київської Русі і робить висновок, що "українська нація" в ті часи таки існувала, що, правда, вона була не модерною⁶⁰. З подальшого його викладу зрозуміло, що "українська нація" тоді, все ж таки знаходилася в процесі формування, що продовжувалося і в литовську добу.

Перші доповідачі так заплутали присутніх на засіданні в "націологічному питанні", що врешті один із учасників дискусії О. Андрієвський взагалі сказав, що порушене М. Кордубою питання не може бути вирішене, "доки не встановлене саме поняття "нації"⁶¹.

На наступному засіданні 18 листопада ясність в це питання вніс К. Чехович (теж філолог). Він зазначив у своєму виступі, що немає ніяких підстав робити закид М. Кордубі в тому, що той не дає пояснення поняттю "нації", бо ж він ніякими "націологічними проблемами" у "Найважливішому моменті в історії України" не цікавиться. Тому, на його думку, немає причин поширювати дискусію і на проблему нації "in abstracto", тим більше, що під словом "нація" не всюди розуміють одне й те саме. Як свідчить К. Чехович, в науці поступово стає переважаючою думка, що існують лише конкретні національні проблеми, та що "ніякої проблеми нації in abstracto взагалі на світі нема". Сутність нації "залишається величиною невідомою і для наукового пізнання недоступною; лише зовнішні прояви її культурного і політичного життя надаються для наукового розгляду"⁶². К. Чехович тут зазначає практично те саме, що і сучасні провідні фахівці з націології. Так, Б. Андерсен вказує, що "всі ці поняття завжди з

труднощами піддавалися визначенню, не кажучи вже про аналіз", а Х. Сетон-Вотсон взагалі схиляється, подібно до К. Чеховича, до агностичної думки і вважає, що "неможливо виробити "наукову дефініцію" нації"⁶³.

Для К. Чеховича цілком очевидно, що М. Кордуба під українською "нацією" розуміє те ж саме, що і його опоненти. Згідно К. Чеховича, якщо розглядати націю за "зовнішніми проявами", то такими є "її мова, її літературна, мистецька і наукова продукція та її державницькі змагання (концентрація політичних сил)". Головною ж ознакою є мова. Тому, "хто шукає за початком української нації, шукає звичайно перш усього за початком української мови"⁶⁴. На думку К. Чеховича, українська мова (а відповідно і нація) почала "свій окремий шлях розвитку ... у часах т.зв. Праславянської доби"⁶⁵. Київська держава - "держава українська", що в ній вже витворилася "українська нація" і "вже тоді досягла вона вищого ступня своєї зрілості (національної й культурної)"⁶⁶. Тобто, позиції К. Чеховича і С. Смаль-Стоцького в цьому аспекті співпадають.

Доречно тепер було б прояснити теоретичні погляди з націології М. Кордуби. У статті "В обороні історичної правди" дослідник вказує, що позиція, яку зайняли С. Наріжний і М. Славинський (про те, що "національність" або "нація" є витвір модерного часу), йому видається хибною, бо світова наука (це показав історичний конгрес в Осло) дійшла погляду, що явище "національності" існувало вже від дуже давніх часів, тільки у дещо відмінних формах і виявляло себе в неоднаковий спосіб⁶⁷. З цієї зауваги М. Кордуби вже випливає, що він розуміє "національність" в найширшому значенні (в чому йому безпідставно відмовляють сучасні дослідники). Проте, не важко помітити, що М. Кордуба спрощує позицію С. Наріжного і М. Славинського, бо ж вони хоча і висловлювалися дещо термінологічно не послідовно, фактично теж тяжіли до вищенаведеної думки "світової науки". Втім, принципове розходження (хоча, і не головне в дискусії) М. Кордуби зі своїми опонентами, передусім - К. Чеховичем і С. Смаль-Стоцьким, полягало не в термінології, а в погляді на чинники, які вирізняють націю.

Для останніх, особливо для К. Чеховича, головним (і фактично самодостатнім) критерієм, що вирізняє націю (звичайно - в найшир-

шому розумінні слова), є мова. Зауважимо, що цей погляд був усталеним в світовій науці в ХІХ ст. Характерним він був і для радянських етногенетиків-марксистів 20-40-х рр., і фундаторів концепції про давньоруську народність (зокрема, для В. Мавродіна). Для М. Кордуби, навпаки, мова - лише один "з потенціальних чинників", що поряд з іншими дає "підставу до творення окремої нації, але її ще не творять та зовсім не пересуджують, що вона мусить витворитися"⁶⁸. Далі М. Кордуба знову посилається на іншу заувагу С. Наріжного, який на дискусії в Празі заявив, що він не належить до тих, "які є глибоко переконаними, що кожна "етнічна ріжновідність" рано чи пізно, але будь що будь, стане нацією". Таке переконання С. Наріжний вважає "вірою й то такою, що дуже мало відповідає історичній дійсності"⁶⁹. За логікою М. Кордуби, "потенціальні чинники", в тому числі і мова, ще далеко не детермінують процес утворення нації. Тому коли його опоненти "майже ідентифікують мову з національністю", вони плутають "ріжні річі"⁷⁰. Беручи критерій мови, К. Чехович, на думку історика, хибно шукає "початків української нації ... аж у глибині праславянської доби", коли взагалі ніяких "націй" в Європі не було. Бо ж, за М. Кордубою, "повстання нації є в далеко більшій частині вислідом асиміляції ніж дісиміляції". В праслов'янську ж добу, в добу "мандрівок народів" та "в найближчих часах після них рішучу перевагу мали саме дісиміляційні процеси"⁷¹. Далі історик подає своє розуміння поняття "нації". До неї "належить деяке, хочби тільки інтуїтивне, почуття етнічної спільності бодай серед інтелектуальних верхів даного колективу, належить культ певних, спільно пережитих історичних споминів та традицій ... віра членів гурта, що вони творять окрему культурну групу"⁷². Очевидно, що таке розуміння "нації" є достатньо "широким", щоби розуміти його в значенні "народу взагалі" і, в принципі, не протирічить висловлюванням на цю тему С. Смаль-Стоцького. Так що М. Кордуба аж ніяк не наполягав на "вузькій" інтерпретації поняття "нації" - "як спільноти, яка усвідомила потребу власного організованого політичного життя", як це чомусь видається В. Масненку⁷³. Виходячи з такого розуміння нації, М. Кордуба тому і не вбачає її (тобто - "спільноруської нації") в давній Русі, а лише констатує наявність "загально-руської

культурної сфери" та процесу складання "культурно-національної цілості" (щоправда, останнє він, після єдиного разу, що мало місце в статті в числі 286 газети "Діло" за 1930 р., не повторював).

З принципових питань, що їх підняв у своєму рефераті головний доповідач на празькій дискусії, інші доповідачі або повторювали те саме, або незначно доповнювали аргументи С. Смаль-Стоцького. На закиди деяких з них (С. Наріжного, М. Славинського, П. Феденка, К. Чеховича, В. Щербаківського, В. Сімовича та ін.) М. Кордуба відповів у статті "В обороні історичної правди" та в інших студіях, але не будемо на цьому зупинятися.

Широкий резонанс, що його викликала дискусія в наукових і громадських колах української еміграції⁷⁴ та в українському середовищі Речі Посполитої, засвідчують наприклад такі факти: з порушених питань відбулася дискусія і в Українському академічному товаристві в Берліні⁷⁵; перебіг дискусії для ознайомлення польської наукової громадськості висвітлив на сторінках "Kwartalnik Historyczny" М. Андрусяк⁷⁶; до полеміки навколо поглядів М. Кордуби долучилися в періодичних органах представники різних політичних сил Галичини тощо. Зокрема, відповідно, прореагували "русофільська" газета "Земля і Воля"⁷⁷ і "общеруська" газета "Русській голос"⁷⁸. В контекст дискусії слід поставити і вміщений Д. Ружницьким в одному з січневих номерів останньої газети некролог присвячений пам'яті С. Томашівського. На думку автора некролога, цей історик стояв "на шляху до ідеї все-руської єдності"⁷⁹. В іншому номері газети пролунала критика поглядів С. Смаль-Стоцького стосовно "праруської" мови⁸⁰.

В новітню добу - добу українського національного відродження і усамостійнення - боротьба за національну самоідентифікацію, яку вели представники національно-свідомої частини української інтелігенції, за необхідністю, була пов'язана з дистанціюванням від постулатів ідеології "спільноруськості". Така боротьба, безумовно, мала прогресивне значення для самоствердження національної окремішності. В зв'язку з цим цілком природним явищем було те, що ідеологи українства дошукувалися глибоких коренів українського народу, хоча такі пошуки не завжди були достатньо науково обґрунтованими. В ті часи ідеологічна боротьба проти "спільноруськості", що переходила

з політичної площини в наукову, і навпаки, була вкрай актуальною, бо ідея української національної окремішності ще не затвердилася у свідомості не тільки народу, але і його провідних верств. Тоді інтелектуальні синтези М. Кордуби стосовно "загально-руської культурної сфери" в добу Київської Русі і удільних князівств були, напевно, передчасними, як для західноукраїнського середовища, так і для середовища в Наддніпрянській Україні. Однак, з роками, коли ідея національної (не політичної!) української окремішності утвердилася в радянській Україні і, паралельно, в західноукраїнських землях, питання про наявність чи не наявність в минулому "спільно-руського" періоду вже не мало вирішального значення і не впливало на українську самоідентифікацію.

- ¹ Див.: Грушевский М. С. Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. - Вып. I. - Спб., 1904. - С.291-304.
- ² Пыпин А. Н. Спор между Южанами и Северянами (Вопрос о малорусском языке) / Вестник Европы. - 1886. - Т.2. - №4. - С.742.
- ³ Смаль-Стоцький С. Найважніший момент в історії України // Львівський науковий вісник. - 1931. - № 9. - С. 786-805.
- ⁴ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1856 - 1938 рр. - Київ - Чернівці, 1996. - С. 153.
- ⁵ Кордуба М. Початки української нації (У відповідь Українському Історико-Філологічному Товариству в Празі) // Діло. - 1930. - Ч. 286. - С. 2.
- ⁶ Прицак О. Мій шлях історика // Вісник АН України. - 1992. - № 3. - С. 59. Автори монографії про С. Смаль-Стоцького посилаються на інше видання: Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. - Київ-Кембрідж, 1991. - С. 70.
- ⁷ Даниленко В.М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. ... - С. 154.
- ⁸ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець ХІХ - перша половина ХХ ст. - Київ - Черкаси, 2001. - С. 267.
- ⁹ Див.: Прицак О. Мій шлях історика - С. 59; Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький ... - С. 153-154; Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні - С.267.
- ¹⁰ Кордуба М. В обороні історичної правди // Львівський науковий вісник. - 1931. - № 5. - С. 431.
- ¹¹ Конгрес відбувся літом 1928 р. (Див.: Свердлов М. Б. Пресняков А. Е. (1870 - 1929). Жизнь и творчество // Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. - М., 1993. - С.554.
- ¹² Кордуба М. В обороні історичної правди... - С. 431.
- ¹³ Кордуба М. Найважніший момент в історії України // Львівський науковий вісник. - 1930. - № 6. - С. 539-540.
- ¹⁴ Кордуба М. В обороні історичної правди... - С. 431.

- ¹⁵ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України... - С. 540.
- ¹⁶ Там само. - С. 543-544.
- ¹⁷ Там само. - С. 544.
- ¹⁸ Там само. - С. 546.
- ¹⁹ Див.: Кордуба М. В обороні історичної правди... - С. 427.
- ²⁰ Кордуба М. Найважливіший момент в історії України... - С. 540.
- ²¹ Там само. - С. 541.
- ²² Там само. - С. 545.
- ²³ Кордуба М. Початки української нації.... - С. 2.
- ²⁴ Див., наприклад: Ричка В. Церква Київської Русі (соціальний і етнокультурний аспект). - К., 1997. - С. 118-139; Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь / Серія "Україна крізь віки". - Т.4. - К., 1998. - С. 299-308.
- ²⁵ Див.: Юсова Н. Участь Костя Гуслистого в розробці концепції "давньоруської народності // Український історичний збірник-2003. - Вип. 6. - К., 2004. - С.412.
- ²⁶ НБУВ ІА. - Ф.32, оп.1, од. зб.26. К. Г. Гуслистий. До питання про походження українського народу. Машинопис з поправками автора. - Арк.21.
- ²⁷ Кордуба М. В обороні історичної правди... - С. 437.
- ²⁸ Кордуба М. Ще про найважливіший момент в історії України (До заміток д-ра Миколи Чубатого) // Діло. - 1931. - Ч. 36. - С. 2.
- ²⁹ Кордуба М. Початки української нації ... - С. 3.
- ³⁰ Там само. - С. 2.
- ³¹ Там само. - С. 2.
- ³² Греков Б. Д. Киевская Русь. - М.-Л., 1939. - С. 8-9.
- ³³ Див.: Правдин А. Объединение "руссов" // Русский голос (г. Львов). - 1931. - 18 янв. - С. 4.
- ³⁴ Дискусія над питанням "Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала єсть", переведена на засіданнях Українського історично-філологічного товариства в Празі 11 і 18 листопаду 1930 року. - Прага, 1931. - С. 1.
- ³⁵ Там само. - С. 1-2.
- ³⁶ Там само. - С. 2.
- ³⁷ Там само. - С. 2-3.
- ³⁸ Там само. - С. 3.
- ³⁹ Кордуба М. В обороні історичної правди ... - С. 425-426.
- ⁴⁰ Там само. - С. 426-427.
- ⁴¹ Там само. - С. 427-428.
- ⁴² Там само. - С. 428-429.
- ⁴³ Див., напр.: Кордуба М. Початки української нації ... - С. 2; Кордуба М. В обороні історичної правди ... - С. 429.
- ⁴⁴ Кордуба М. В обороні історичної правди ... - С. 429.
- ⁴⁵ Дискусія над питанням "Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала єсть" ... - С. 5.
- ⁴⁶ Кордуба М. В обороні історичної правди ... - С. 429.
- ⁴⁷ Дискусія над питанням "Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала єсть" ... - С. 5.
- ⁴⁸ Кордуба М. В обороні історичної правди ... - С. 429.
- ⁴⁹ Див.: Дискусія над питанням "Откоуду єсть пошьла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала єсть" ... - С. 6-7.

- ⁵⁰ Там само. - С. 7.
- ⁵¹ Кордуба М. В обороні історичної правди ... - С. 430-431.
- ⁵² Дискусія над питанням "Откоуду есть пошыла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть" ... - С. 12.
- ⁵³ Кордуба М. В обороні історичної правди ... - С. 431.
- ⁵⁴ Дискусія над питанням "Откоуду есть пошыла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть" ... - С. 6.
- ⁵⁵ Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький ... - С. 154.
- ⁵⁶ Дискусія над питанням "Откоуду есть пошыла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть" ... - С. 9.
- ⁵⁷ Там само. - С. 9-10.
- ⁵⁸ Там само. - С. 10.
- ⁵⁹ Там само. - С. 15.
- ⁶⁰ Там само. - С. 16.
- ⁶¹ Там само. - С. 18.
- ⁶² Дискусія над питанням "Откоуду есть пошыла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть" ... - С. 19.
- ⁶³ Див.: Андерсен Б. Уявлені спільноти. - К., 2001. - С. 9. Пор.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. В 2-х т. - Т.1. - С. 8.
- ⁶⁴ Дискусія над питанням "Откоуду есть пошыла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть" ... - С. 19-20.
- ⁹⁵ Там само. - С. 21.
- ⁶⁶ Там само. - С. 20.
- ⁶⁷ Кордуба М. В обороні історичної правди ... - С. 431.
- ⁶⁸ Там само. - С. 436.
- ⁶⁹ Дискусія над питанням "Откоуду есть пошыла роуская земля ... и откоуду роуская земля стала есть" ... - С. 11.
- ⁷⁰ Кордуба М. Ще кілька слів у справі "Найважливішого моменту в історії України". (Акад. Степанові Смаль-Стоцькому у відповідь) // Львівський науковий вісник. - 1931. - № 9. - С. 903.
- ⁷¹ Кордуба М. В обороні історичної правди ... - С. 436-437.
- ⁷² Там само. - С. 437.
- ⁷³ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні ... - С.267.
- ⁷⁴ Про це пише, зокрема, В. Заїкін (Див.: Заїкін В. Русь, Україна і Великоросія // Дзвони. - 1931. - Ч. 1. - С. 21).
- ⁷⁵ Про цю дискусію згадує К. Чехович (Див.: Чехович К. Початки української нації // Львівський науковий вісник. - 1931. - № 4. - С. 351).
- ⁷⁶ Див.: Andrusjak M. [R.na]: Korduba M. Die Entstehung der Ukrainischen Nation // Kwartalnik Historyczny. - 1934. - Zes. 1. - S. 121-126.
- ⁷⁷ Газети "Земля і воля" не віднайдено (Див.: Чехович К. Початки української нації. ... - С. 357).
- ⁷⁸ Див.: Каренин В. Русско-украинская проблема // Русский голос. - 1931. - 22 февр. - С. 3-4; 23 февр. - С. 3-4; 24 февр. - С. 4; 25 февр. - С. 3-4.
- ⁷⁹ Ружницький Д. Степан Томашевскій // Русский голос. - 1931. - 18 янв. - С. 3.
- ⁸⁰ Ваврик В. Р. Русский язык и его наречия. I. Провал Смаль-Стоцкого // Русский голос. - 1931. - 12 апр. - С. 2.